

**Монгол Улсын анхдугаар (1924 оны) Үндсэн хуулийн
онцлог, сургамж, түүхэн ач холбогдол**

**The Characteristics, Lessons, and Historical
Significance of Mongolia's First (1924) Constitution**

Содовсүрэнгийн Нарангэрэл

Академич, Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор (Sc.D.).

Улаанбаатар хот, Монгол Улс

narangerel@num.edu.mn

[Товч утга]

Энэхүү өгүүлэлд БНМАУ-ын 1924 оны буюу анхдугаар Үндсэн хуулийн агуулга, ач холбогдол, түүхэн сургамжийн тухай хөнджээ. Эл Үндсэн хууль нь тус улсыг тусгаар тогтносон, бүрэн эрхт улс болох, түүнчлэн ард иргэдэд зарим тодорхой эрх, эрх чөлөө эдлүүлэх Үндсэн хуулийн эрх зүйн үндсийг тавьсан ач холбогдлыг агуулсан гэж зохиогч үзжээ. Нэг улсын нөлөөнд хэт орсон, Монголын нийгмийн оюунлаг (элит) хэсгийг хүйс тэмтэрсэн, олон ургальч үзлийг хаан боогдуулсан, хувийн өмчийг үгүйсгэсэн зэрэг байдлаар энэ Үндсэн хууль Монгол орны хөгжилд гүн гүнзгий ул мөрөө үлдээсэн түүхэн сургамжтай болохыг онцлон тэмдэглэжээ.

[Түлхүүр үг]

Үндсэн хууль, БНМАУ-ын 1924 оны Үндсэн хууль, тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдал, хүний эрх, эрх чөлөө.

I. Монгол Улсын анхдугаар Үндсэн хуулийн онцлогийг тодотгохуй

Одоогоос 100 жилийн дараах байр сууринаас Монгол Улсынхаа анхдугаар Үндсэн хуулийг шинжлэх ухааны үүднээс шинжлэн судлахад дор дурдах онцлог, ач холбогдол байгааг онцлон тэмдэглэж байна:

Нэгдүгээрт, Анхдугаар Үндсэн хуулиар монголчууд өөрөө өөрсдөө алдсан тусгаар тогтнолоо эргэн сэргээх Үндсэн хуулийн эрх зүйн үндсийг тавьжээ. Тус Үндсэн хуулийн нэгдүгээр зүйлд “*Бүх Монгол Улсыг үүнээс хойш Бүгд Найрамдах Бүрэн Эрхтэй Ард Улс*”¹ хэмээнэ гэж зарлан тунхагласан. XIII зуунд Их эзэн Чингис хааныхаа оройлон манлайлснаар дэлхий дахинд шударга ёс, амар амгаланг тогтоож явсан монголчууд үндэснийхээ эв нэгдэл, ёс суртахууны дайчин чанараа алдаж, өөр хоорондоо эвлэршгүй үзэн ядалт, хагарал талцалтай нүүр тулж, түүнийгээ зогсоохын тулд арга буюу тэр үед хүчирхэг болчихсон Манж Чин гүрнээс тусламж гуйн улмаар дагаар орж, гадаад тусгаар тогтнолоо бүрмөсөн алдаж, энэ гүрний зах хязгаар хэсэг болсон билээ.

Үндэсний тусгаар тогтнолоо дахин сэргээхийн тулд 1911 оны хувьсгалаар монголын нийгмийн бүх давхаргын хүчин чармайлтыг дайчлан нэгтгэсний үр дүнг 1921 оны ардын хувьсгалаар бэхжүүлж, улмаар 1924 оны Үндсэн хуульд хуульчлан баталгаажуулжээ. Коминтерний төлөөлөгч Т.Р.Рыскулов² анхдугаар Үндсэн хууль баталсан Улсын Хурлын төлөөлөгчдөд хандаж, “Эдүгээ нэгэнт Улсын Үндсэн хуулийг баталсан нь Монгол Улсад чухам бат нут тулгуур баттайяа тогтож, бүрэн эрхт улс болох замд зорино. Төлөөлөгч Та бүхэнд бүх дэлхийд бидний монголчууд тусгаар тогтнож чадна хэмээн тунхаглах эрх буй... Монгол Бүгд Найрамдах Ард Улс мандах болтугай”³ гэж мэдэгдэж байжээ.

Анхдугаар Үндсэн хуульд “Бүрэн Эрхтэй” хэмээн заасан буюу эх орныхоо бүрэн эрхт байдал (франц. *souverainete*; герман. *souveranitat*;

¹ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл, Хоёрдугаар боть, 1911-1926. V сар, Улаанбаатар, 2010, 513 дахь тал.

² Т.Р.Рыскулов нь Коминтерний Гүйцэтгэх хорооны МАХН-ын Төв хорооны дэргэд суугаа төлөөлөгч. Улсын анхдугаар их хурлын үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцсон. МАХН-ын Төв Хорооны Тэргүүлэгчдийн 1925 оны 33 дугаар тогтоолд “Коминтернээс томилогдсон нөхөр Рыскуловын бие монгол газраа ирснээс хойш Намын III их хурлын зааврын ёсоор явуулж буй бүхий Хувьсгалт Ардын намын аливаа хэргүүд нь хөгжсөн ба ... нөхөр Рыскуловын бүхий л улс төрийн тухай явуулсан хэргүүд зүйтэй” хэмээн онцлон тэмдэглэжээ.

³ БНМАУ-ын анхдугаар их хурал, Дэлгэрэнгүй тайлан, Улаанбаатар, 1984, 266 дахь тал.

англи. sovereignty; орос. сувернитет)-ыг зарлан тунхагласнаараа дотооддоо төрийн эрх мэдлээ дээдэлж, гадаад харилцаанд аль болохоор хараат бус, бие даасан байхыг эрмэлзэх бодлого баримтлан явуулахаа зарлан тунхаглажээ. Энэ нь анхдугаар Үндсэн хуулийн дараах заалтаар батлагдана:

1) *Улсын дээд эрх барих эрх мэдлийг монголчууд өөрсдөө барьж байхаар анхдугаар Үндсэн хуульд хуульчлан бэхжүүлсэн.* Энэ тухай анхдугаар Үндсэн хуулийн 4 дүгээр зүйлд “БНМАУ-ын дээд эрхийг Улсын Их Хурал хадгалах бөгөөд мөн Хурлын чөлөө цагт Улсын Бага Хуралд хадгалуулах ба мөн Хурлын чөлөө цагт Бага Хурлын тэргүүлэгчид ба Засгийн газрын дунд хадгалуулбал зохино”⁴ гэж заажээ. Ингэхдээ Улсын Их Хуралд улс орны гадаад ба дотоод бодлогын нэн чухал асуудлуудыг, Улсын Бага Хуралд хууль тогтоох эрх мэдлийг, Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчид болон Засгийн газарт гүйцэтгэх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэх асуудлыг тус тус эрхлэн хариуцуулсан байна. Өөрөөр хэлбэл, эрхшээлд нь орсон гүрнээс хамааралгүйгээр төрийн дээд эрх мэдлийг барих үндэсний байгууллагын дотоод бүтцийг буй болгожээ.

2) *Улс орныхоо эдийн засгийг бие даан удирдах эхлэлийг анхдугаар Үндсэн хуулиар тавьжээ.* Энэ тухай анхдугаар Үндсэн хуулийн 3 дугаар зүйлийн дөрөвт “Улсын аж ахуй ба эдийн засгийн бодлогыг чухал болгон, тус улсаас эрхлэн удирдах”⁵ гэж заажээ. Ингэхийн тулд анхдугаар Үндсэн хуулиараа дараах асуудлыг шийдвэрлэсэн байна:

2.1 *Гадаад худалдааны онц эрхийг тогтоосон.* Энэ тухай анхдугаар Үндсэн хуулийн 3 дугаар зүйлийн дөрөвт “гадаадтай харилцах худалдааг улсын онц эрх болгон авах нь ардын эрхийг мандуулах, мөн ардын эрхт засгийг бататгахад чухал нөхцөл болох тул цөм улсаас эрхэлбэл зохино”⁶ гэж заажээ.

2.2 *1911 оноос өмнө байгуулсан олон улсын гэрээг цуцалсан.* Энэ тухай анхдугаар Үндсэн хуулийн 3 дугаар зүйлийн хоёрт “Монголын арван нэгдүгээр оны хувьсгалаас цааш монголын эрх баригчдын гадаад лугаа тогтсон гэрээ бичгүүд ба мөнгө зээлдсэн зүйлүүд бол гадаадаас хүчирхэн хүлээлгэсэн болох тул цөмийг устгасанд тооцно”⁷ гэж заажээ. Өөрөөр хэлбэл, Манж Чин гүрний эрхшээлд орсны дараа байгуулсан бүх гэрээ хэлцлийг ийнхүү хүчингүй болгожээ.

2.3 *Гадаад өрийг хүчингүйд тооцсон.* Гадаадын эзэрхэг харгисын үеэс эхлэн зарим нэг хүн ба албаны газраас олны хөрөнгийг зааж,

⁴ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл, Хоёрдугаар боть, 1911-1926.V сар, Улаанбаатар, 2010, 514 дэх тал.

⁵ Мөн тэнд.

⁶ Мөн тэнд.

⁷ Мөн тэнд.

гадаадын эзэрхэг шунахай нартай хуйвалдан байгуулсан өр шир бол улсын ба ард олны аж ахуйд маш хорлолтой болох учир энэ арван дөрөвдүгээр онд ардын засгийн газрын тогтсон ёсоор эл өр ширийн үлдэгдлийг бүрнээ төлүүлэхийг хэрэгсэхгүй болгон устгахаар анхдугаар Үндсэн хуулийн 3 дугаар зүйлийн нэгд заажээ⁸. Ингэж хуульчлахдаа Ардын Засгийн газрын 1924.09.29-ний өдрийн “Гадаадын худалдаачид, мөнгө хүүлэгчдэд төлөх өрийг бүрмөсөн устгасан тухай”⁹ тогтоолыг эрх зүйн үндэс болгосон байна.

2.4 Улс орноо батлан хамгаалах өөрийн гэсэн хүчнийг буй болгохыг зорьсон. Энэ талаар анхдугаар Үндсэн хуулийн гуравдугаар зүйлийн 5-д “Жинхэнэ ард түмний эрх чөлөөг бүрэн бүтнээр хамгаалах ба басхүү гадаад дотоод харгис шунахай нарын эрх мэдэл дахин хөгжих замыг таслан сэргийлэхийн тулд ардын хувьсгалт цэргийг байгуулахаас гадна бүх улсын идэр залуу ардын цэргийг эрдэмд боловсруулбал зохино”¹⁰ гэж заажээ. Энэ нь цаашдаа Монгол Улсын эдүгээгийн Үндсэн хуулийн арваннэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Монгол Улс өөрийгөө хамгаалах зэвсэгт хүчинтэй байна” гэсэн заалтаар уламжлагдан эдүгээчлэгдсэн байна.

2.5 Улсын төсвийг үр ашигтай захиран зарцуулах хатуу чанд сахилгыг тогтоохыг эрмэлзэсэн. Энэ талаар анхдугаар Үндсэн хуулийн дөчин нэгдүгээр зүйлд “Ямар ч зүйлд хэрэв улсын төсөвлөсөн данснаа оруулж үл батлагдсан буюу эсхүл тусгай дүрэм гаргасан нь бус бол улсын сангаас гаргаж үл болно”¹¹, мөн хуулийн дөчин хоёрдугаар зүйлд “Улсын орлого зарлагын дансаар тавьж олгосон зүйлийг уг зориулсан зүйлд шууд зарах ба нэгэнт батлагдсан төсөвлөлийн доторх зүйл, ангиар, ялгаварлан хэтрүүлэлгүй”¹² зарах хэмээн зааж байжээ.

Ийнхүү анхдугаар Үндсэн хуулиар Монгол Улсынхаа тусгаар тогтнолыг Үндсэн хуулийн түвшинд тунхаглаж, улс төр, эдийн засгийн бүрэн тусгаар байдлын төлөө цаашдаа тэмцэх Үндсэн хуулийн эрх зүйн үндсийг тавьжээ. Хэдийгээр эл зорилгод тэр даруйдаа хүрч чадаагүй ч гэсэн удаа дараагийн Үндсэн хуулиар дамжуулан залгамжлуулан дэлхийн II дайны дараа БНХАУ болон дэлхийн бусад зарим улс орноор, 1961 онд НҮБ-ын гишүүн болсноор дэлхийн хамтын нийгэмлэгийн бүх оронд Монгол Улс тусгаар тогтносон бүрэн эрхт улс болохоо хүлээн зөвшөөрүүлж чадсан билээ.

⁸ Мөн тэнд.

⁹ Ардын засгаас 1921-1924 онуудад авсан хувьсгалт арга хэмжээнүүд, Улаанбаатар, 1954, 170-173 дахь тал.

¹⁰ Мөн тэнд.

¹¹ Мөн тэнд, 517 дахь талыг үзнэ үү.

¹² Мөн тэнд.

Хоёрдугаарт, Анхдугаар Үндсэн хуульд Бүх Монгол Улсыг Ард Улс (нэгдүгээр зүйл) хэмээнэ гэж тунхаглажээ. Тус Үндсэн хуулийн гуравдугаар зүйлд “Улс төрийн бүх хэргийг ард түмнээр удирдан гүйцэтгэх явдлыг хүндэтгэх”¹³ гэж заасан. Энэ үүднээс анхдугаар Үндсэн хуулийн гуравдугаар зүйлийн 11-г “Тус улсын харьяат ард түмэнд угсаа, шашин, эрэгтэй эмэгтэй гэдэг ялгаваргүй нэгэн адил эрхийг эдлүүлбэл зохино”¹⁴ гэж заажээ. Үүгээрээ хамжлагын харилцааг үндсээр нь халж, хамжлага, шавь ардыг эзний харьяатаас гаргаж, улсын иргэн болгох эхлэлийг тавьжээ.

Гуравдугаарт, Монгол үндэстний амин зуулга нь хэдэн мянганы турш бэлчээр дагасан таван хошуу мал сүрэг байсан үнэт уламжлалыг ариглан хадгалж, анхдугаар Үндсэн хуульд эрт цагаас эхлэн тус улсад газар, ой мод, ус ба тэдгээрийн баялгууд ард нийтийн хөрөнгө байсаар ирсэн нь ард улсын ёсонд нийлэлцэх тул энэхүү хөрөнгө бүрнээ ардын мэдэлд байвал зохино¹⁵ гэж заажээ. Эдгээр эд хөрөнгөд хувийн өмч байгуулж үл болохыг энэ Үндсэн хуулиар хоригложээ. 1992 оны Үндсэн хуулийн зургадугаар зүйлийн нэг дэх хэсэгт “Монгол Улсад газар, түүний хэвлий ой, ус, амьтан, ургамал болон байгалийн бусад баялаг гагцхүү ард түмний мэдэл, төрийн хамгаалалтад байна” гэж заасан нь ийнхүү анхдугаар Үндсэн хуулиас улбаатай ажээ.

Дөрөвдүгээрт, анхдугаар Үндсэн хуульд Монгол Улсын иргэдийн шашин шүтэх, шүүмжлэх, хэвлэн нийтлэх, хурал цуглаан хийх, эвлэл хоршоо байгуулах, үнэ төлбөргүй сурч боловсрох зэрэг эрх, эрх чөлөөг зарлан тунхаглажээ. Анхдугаар Үндсэн хуулийн хэлэлцүүлгийн үед Ерөнхий сайд Б.Цэрэндорж “Бусад улсад бол хүүхэд багачуудыг сурган боловсруулахад үнэ төлөөс авдаг тул ямагт хоосон ядуу ардын хүүхэд сургуулиас хоцрогдон орхигддог аж. Бид эдүгээ ямагт сургуулийн хэрэгт гэгээрч боловсруулах хэмээн өгүүлэлдсээр тул сургуулийн хүүхдийг цөм төлөөсгүй сургахыг зорих бөгөөд хэрэглэх хувцас хунарыг ч болов бэлтгэж өгөхийг хичээнэ”¹⁶ гэж мэдэгдэж байжээ.

Анхдугаар Үндсэн хууль болон түүнээс эх үндсээ авсан 1940, 1960 оны Үндсэн хуулийг дагаж мөрдөх үед монголын ард түмэн үр хүүхдэдээ боловсрол эзэмшүүлэх, эмнэлгийн туслалцаа авах үед төлбөрийг нь төлж дийлэхгүй яана даа, цалин хөлс, тэтгэвэр тэтгэмж амьжиргаанд маань хүрэлцэхгүй яана даа, өргөн хэрэглээний барааны үнэ нэмэгдээд байна, яана даа, толгой хоргодох орон байрны

¹³ Мөн тэнд, 513 дахь тал.

¹⁴ Мөн тэнд, 514 дэх тал.

¹⁵ Мөн тэнд, 513 дахь талыг үзнэ үү.

¹⁶ БНМАУ-ын анхдугаар их хурал, Дэлгэрэнгүй тайлан, Улаанбаатар, 1984, 262 дахь тал.

цахилгаан дулааны үнийг нь төлж дийлэхгүй яана даа гэх зовлон зүдүүрийг амсдаггүй байсныг цохон тэмдэглэхгүй байхын аргагүй билээ.

Тавдугаарт, анхдугаар Үндсэн хуульд капиталист байгууллын замаар биш социалист хөгжлийг чиг баримжаа болгож, социалист өмчийг буй болгож, мөлжлөг ба мөлжигч ангийг устгаж, олонхын ядуурал ба цөөнхийн хэт тансаглалыг үгүй болгож, ажилгүйдлийг устгаж, хөдөлмөрийн чадвартай иргэн бүр хөдөлмөрлөх явдлыг үүрэг ба нэр төрийн хэрэг болгохыг зорьж байжээ. Энэ учраас анхдугаар Үндсэн хуулийн гуравдугаар зүйлийн 14-т “Бүх дэлхийн жинхэнэ ард түмний зорилго нь одоогийн эзэрхэг хөрөнгөтний байдлыг үндсээр нь устгаж, нийгэм журамт ба эв хамт ёсыг эрмэлзэх тул бидний жинхэнэ ард улсаас гадаадтай харилцах засгийн бодлогыг бүх дэлхийн бага буурай улс ба хувьсгалт ард түмний ашиг тус үндсэн зорилготой нийлүүлэн явуулбал зохино”¹⁷ гэж заажээ.

Зургаадугаарт, Манай улсын 1924 оны Үндсэн хууль нь Ази тивийн Үндсэн хуультай болсон улсуудын дотроос айргийн тавд¹⁸ багтаж байгаа болно. Ази тивд анх Үндсэн хуультай болсон улс нь Турк бөгөөд тус хууль нь 1876 онд батлагджээ¹⁹. Япон Улс анхны Үндсэн хуулиа (Мэйдзигийн Үндсэн хууль) 1889 онд баталж байжээ²⁰. Иран Улсын анхны Үндсэн хууль 1906 онд батлагджээ²¹. Афганистан Улс 1923 онд анхны Үндсэн хуулиа баталсан байна²². Ийнхүү Ази тивийн Үндсэн хуулиа баталсан улсуудын дотроос он дарааллын хувьд манай улсын анхны Үндсэн хууль айргийн тавд багтжээ. Энэ учраас бидний эх орон Ази тивд Үндсэн хууль ёсыг хөгжүүлж ирсэн улс орнуудын дотор тэргүүлэх байр сууринд зүй ёсоор багтсан байна.

Долоодугаарт, анхдугаар Үндсэн хуулийг боловсруулахад ЗХУ болон Коминтернээс нэлээдгүй туслалцаа дэмжлэг авсан нь тухайн үеийн нөхцөл байдлаас үүдсэн бодит зүйл байжээ. Энэ тухай Коминтерний төлөөлөгч Т.Р.Рыскулов анхдугаар Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцсэн Улсын Их Хурлын хуралдаанд “Энэхүү Үндсэн

¹⁷ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл, Хоёрдугаар боть, 1911-1926.V сар, Улаанбаатар, 2010, 514 дэх тал.

¹⁸ Монгол хэлнээ айргийн тав гэсэн нэр томъёогоор хурдан морины уралдаанд эхний тавд орсон морийг тэмдэглэсэн билээ.

¹⁹ Российская Юридическая Энциклопедия, Издательский Дом ИНФРА-М. Москва, 1999, Стр 460.

²⁰ Үз.: Цунэо Инако Современное право Японий. Москва, 1981; Hoadley M.C. Introduction to Japanese law. University of Arizona Press, Tucson, Arizona, 1981; Правовые системы стран мира, Энциклопедическая справочник, Издательство НОРМА, Москва, 2000.

²¹ Правовые системы стран мира, Энциклопедическая справочник, Издательство НОРМА, Москва, 2000, Стр 253.

²² Там же..

хуулийг төлөвлөхөд би туслалцсан”²³ гэж шулуухан хэлж байжээ. Энэ үед ЗСБНХОУ-ын Үндсэн хууль 1924.01.29-ний өдөр батлагджээ²⁴. Ийнхүү тус улсад нөлөөлсөн орос-зөвлөлтийн эрх зүйн тогтолцоо нь эх газрын эрх зүйн бүлээс улбаатай байсан бөгөөд энэ уламжлалыг өнөөдөр ул мөргүй болгох аргагүй болжээ. Үүнтэй холбогдуулан Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулийн эхийг баригч, эрхэм хүндэт Б.Чимид багш маань “...Монгол Улсын Засгийн газар өөрөө хүсэж гүйцэтгэлүүд нэгэнт л зөвшөөрсөн бол энэ талаар эргэлзсэн, гажсан зүйл байлаа ч бурууг бусдад тохож булзах хэрэггүй юм. “Өөрөө унасан хүүхэд уйлдаггүй” гэдэг байх аа. Ер нь бусдаас гуйж гувшчихаад эргээд гоочлох нь итгэлтэй түншлэгчийн мөс чанар биш”²⁵ хэмээн бичиж үлдээснийг зориуд эшлэж байна.

II. Монгол Улсын анхдугаар Үндсэн хуулийн түүхэн зарим сургамж

Монгол Улсын анхдугаар Үндсэн хууль, түүнийг хэрэгжүүлэх явцад гарсан мартаж давтаж болшгүй түүхэн сургамж цөөнгүй бий. Үүнийг дараах байдлаар товч тоймолж болохоор байна:

Нэгдүгээрт, Анхдугаар Үндсэн хуулийн 2 дугаар зүйлд “БНМАУ-ын зорилт бол хуучны эзэрхэг харгисын ёс суртлын үлдэгдлийг үндсээр устгаж, улс төрийн захиргааны явдлыг жинхэнэ ардын ёсонд нийцүүлж, шинэ ёсны Бүгд Найрамдах Улсын үндэс тулгуурыг бататган бэхжүүлнэ” гэж зааснаараа монголынхоо өнө эртний төрт ёс, түүхэн уламжлалыг хөсөр хаяж, бүхнийг шинээр эхлэх гэсэн бүтэлгүй замыг сонгосон ноцтой сургамжийг монголчууд бидэнд үлдээжээ. Улс үндэстнийхээ оршин буй заяамал нөхцөл байдалтай шүтэн барилдсан аж төрөх ёсны язгуур чанар, түүнээс үүдэлтэй уламжлал, сэтгэлгээний хэв маяг, хөгжлийн загвар бүхий цогц үзэл санаа нь Монгол Улс, монголчууд өнө мөнх оршин тогтнох тулгуур үндэс, өөрсдийгөө хамгаалах, хөгжүүлэх шийдвэрлэгч хүчин зүйл болохыг ухааруулсан юм.

Хоёрдугаарт, Улс орны дотоод хэрэгт харийн гүрний зүгээс хөндлөнгөөс эрээ цээргүй оролцож, тус улсыг “улс төр, эдийн засгийн байгууллын хувьд зөвлөлтийн хэлбэрт ойртуулах”²⁶ бодлогын учруулж болзошгүй хор уршгийг урьдчилан харж, улмаар монголчууд хамтын

²³ БНМАУ-ын анхдугаар их хурал, Дэлгэрэнгүй тайлан, Улаанбаатар, 1984, 258 дахь тал.

²⁴ Үз.: Собрание кодексов Р.С.Ф.С.Р. четвертое издание, С тремя продолжениями по законодательству до 1 марта 1929 года, Москва, Государственное юридическое издательства Р.С.Ф.С.Р. 1929, Стр 3-19.

²⁵ Б.Чимид, Үндсэн хуулийг дээдлэн шүтэх ёс, Улаанбаатар, 2006, 21 дэх тал.

²⁶ Монгол Ардын Намын түүх, Улаанбаатар, 2021, 157 дахь тал.

хүчин чармайлтаар сөрөн зогсож, улс орныхоо үндэсний эрх ашгийг тэргүүлэх байр сууринд тавьж чадаагүй сургамжийг бидэнд үлдээсэн. Нэгэн үе Дотоод Явдлын Яамны зүгээс гэм буруугүй олон иргэдийг худал хуурмаг мэдээллээр хоморголон баривчилж, хүйс тэмтэрч, монгол хүн монгол хүндээ нинжин сэтгэлээр хандах, тэднийг энэрэн хайрлах явдлыг үгүй хийх дөхсөн сургамжийг умартах учиргүй.

Гуравдугаарт, Монголын нийгмийн элит давхрагыг хүйс тэмтрэн устгах Үндсэн хуулийн эрх зүйн үндэс анхдугаар Үндсэн хуулиар тавигдсан. Тухайлбал, анхдугаар Үндсэн хуулийн 3 дугаар зүйлийн 13-т “Ван, гүн, тайж нарын хэргэм зэрэг, аливаа хутагт хувилгаад захирах тушаах ба ардын хөрөнгөнд холбогдох эрхийг устгавал зохино”²⁷ гэж заажээ. Тус Үндсэн хуулийн 35 дугаар зүйлд заасны дагуу “урьдын ван, гүн ба хутагт хувилгаад, жич орон хийдэд үргэлж суух санваартан лам нар”-ын Улсын Их, Бага Хурал ба нутгийн хурлын төлөөлөгчдийг сонгох, төлөөлөгчдөд сонгогдох эрхийг хассан юм. Улмаар хөрөнгийг нь хурааж, эцэс сүүлд нь хоморголон хүйс тэмтэрсэн. Үүний улмаас монголын нийгэм элит давхаргагүй болсон. Ингэснээрээ төрийн эрхийг барих агуу их ухаанд ёс суртахууны цэвэр орчинд гайхамшигтай өвөг дээдсийнхээ сургаалаар хүмүүждэг ёсонг устгаж, дараа үеийн эрх баригчид харийн улсад боловсрол эзэмшсэн хязгаар нутгийн малчин ардын хүүхдүүдийг харийнхныг аялдан дагалдагч болгон хувиргаж, оюунлаг хэсгээ нүд үзүүрлэсэн. Уг нь монголын элит давхарга - алтан ургийнхан хар нялхаасаа өвөг дээдсийнхээ гүн ухаан, аж төрөх ёс хийгээд төр, улсын түвшинд сэтгэх амьдралын туршлагыг нь ухаарч, түүнээс шимтэн суралцах замаар засаглалын залгамж чанарыг хэрэгжүүлж ирсэн хэдэн зууны түүхэн уламжлалтай байсан юм билээ. Алтан ургийнхан харийнхныг аялдан дагадаггүй. Байр сууриа бусдад тавьж өгдөггүй. Улс орныхоо хувь заяаг ухааныхаа мэдэх хэрэг хэмээн үздэг байжээ. 1992 оны Үндсэн хуулийн эхийг баригч Б.Чимид багш маань “Төрийн байгууллын нийгэмшлийн үндсийг “большевик” маягаар сонгож пролетари буюу эсхүл “ажилчин, тариачин” хэмээсний оронд “жинхэнэ ард” гэж хүн амын асар олонхын хамгийн ядуулаг хэсгийг засгийн эрхийн эх үүсвэр болгосон байна. Ингэснээр монголын ард түмнийг улс төрийн хагаралд оруулж, нэг хэсэг нь нөгөө хэсгийгээ “ангийн хувьд устгах” хэт зүүний үзэл баримтлалд автан “улаан хувьсгалч”-ийн хэлмэгдүүлэлтэд хүргэсэн гэх үндэстэй”²⁸ хэмээн бичсэнийг хүлээн зөвшөөрөхгүй байхын аргагүй. Ийм байдал яагаад ч дахин давтагдах учиргүй билээ.

²⁷ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл, Хоёрдугаар боть, 1911-1926.V сар, Улаанбаатар, 2010, 514 дэх тал.

²⁸ Мөн тэнд, 19 дэх тал.

Дөрөвдүгээрт, Монголын нийгэмд улс төрийн тоталитар дэглэм тогтох Үндсэн хуулийн эрх зүйн үндсийг бүрдүүлжээ. Энэ дэглэм нь Үндсэн хууль ба хуулийн хэм хэмжээ болон төрийн маш хатуу чанд хяналтыг хувь хүн ба нийгэмд тогтоосон нийгэм-улс төрийн бодит амьдралын хооронд асар их зөрүүг буй болгосон. Үзэл суртлын ургальч байдлын оронд нэг үзэл суртлыг онцлон хүлээн зөвшөөрч, аливаа өөрөөр сэтгэгчдийг террорист аргаар нухчин дарж байсан. Засгийн бүх эрх мэдлийг цэргийн сахилга бат бүхий зөвхөн нэг улс төрийн намд тулгуурласан нэг хүний гарт төвлөрүүлсэн. Парламент, сонгууль зэрэг төрийн ардчилсан хэлбэр ба институт тайзны заслын үүрэг гүйцэтгэж, тэдгээрийг суртал ухуулгын зорилгод ашиглаж байжээ. Монголын нийгмийн сэтгэлгээг нэг хэв загварт оруулж, ёс суртахууны гайхамшигт уламжлалаа гажуудуулж, монголчууд хоёр нүүрлэх, үнэнийг үнэнээр хэлж чадахгүй байдалд хүргэжээ. Хэдийгээр эдгээр нь туулж өнгөрүүлсэн түүх боловч дахин сэргээж болохгүй хатуу сургаж болон бидэнд үлджээ.

Тавдугаарт, Анхдугаар Үндсэн хуулиар хувийн өмчийг хориглосноороо яваандаа улсын гарыг харсан бэлэнчлэх сэтгэлгээнд монголын нийгэм автагдах, хувиараа аж ахуй эрхлэх эрхгүй болгосон. Хувийн өмч нь хүмүүн бие дааж аж төрөх, бүтээн байгуулах, үйлдвэрлэх, туурвих, шинийг эрэлхийлэх, бүтээлч сэтгэлгээг хөгжүүлэх, өөрийнхөө төдийгүй бусдын олон талт эрэлт хэрэгцээг сайтар хангаж, амьжиргаагаа дээшлүүлэхийн тулд хөдөлмөр зүтгэлээ уйгагүй дайчилж, шударгаар хөдөлмөрлөх нөхцөлийг бүрдүүлдэг билээ. Энэ учраас 1992 оны Үндсэн хуулийн 5 дугаар зүйлийн хоёр дахь хэсэгт “төр нь нийтийн болон хувийн өмчийн аливаа хэлбэрийг хүлээн зөвшөөрч, өмчлөгчийн эрхийг хуулиар хамгаална” хэмээн заасан юм.

Ш. Монгол Улсын анхдугаар Үндсэн хуулийн түүхэн ач холбогдол

Тусгаар тогтносон Бүгд Найрамдах Улсаа тунхаглаж, түүний үндэс язгуурыг бэхжүүлж, монголын шинэ эрх зүйн суурь болсон тулгуур хууль мөнөөрөө Монгол Улсын анхдугаар Үндсэн хууль орчин цагийн монголын төр, эрх зүйн түүхэнд онцгой чухал байр суурийг цаг ямагт эзэлсээр байх болно.

Тусгаар тогтнолоо эргээн зарлан тунхаглаж, улмаар дараа дараагийн Үндсэн хуулиар баталгаажуулж, дэлхийн хамтын нийгэмлэгээр хүлээн зөвшөөрүүлж чадсан нь их эзэн Чингис хааныхаа гал голомтыг сахин хамгаалж, дэлхийд ганцхан үлдсэн нүүдлийн соёл иргэншлийг нандигнан өвлөж, хөгжил дэвшлийн асар их нөөц

боломж, эрх ба эрх чөлөөг өнөөгийн Монгол Улсын иргэдэд олгох урьдач нөхцөлийг бүрдүүлсэнд Монгол Улсын анхдугаар Үндсэн хуулийн хэн ч үгүйсгэхийн аргагүй түүхэн ач холбогдол оршино.

[Ном зүй]

Hoadley M.C, Introduction to Japanese law, University of Arizona Press, Tucson, Arizona, 1981

Ардын засгаас 1921-1924 онуудад авсан хувьсгалт арга хэмжээнүүд, Улаанбаатар, 1954

Б.Чимид, Үндсэн хуулийг дээдлэн шүтэх ёс, Улаанбаатар, 2006

БНМАУ-ын анхдугаар их хурал, Дэлгэрэнгүй тайлан, Улаанбаатар, 1984

Монгол Ардын Намын түүх, Улаанбаатар, 2021

Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл, Хоёрдугаар боть, 1911-1926.V сар, Улаанбаатар, 2010

Правовые системы стран мира, Энциклопедическая справочник, Издательство НОРМА, Москва, 2000

Российская Юридическая Энциклопедия, Издательский Дом ИНФРА-М. Москва, 1999

Собрание кодексов Р.С.Ф.С.Р. четвертое издание, С тремя продолжениями по законодательству до 1 марта 1929 года, Москва, Государственное юридическое издательства Р.С.Ф.С.Р. 1929

Цунэо Инако, Современное право Японий, Москва, 1981

[Abstract]

**The Characteristics, Lessons, and Historical
Significance of Mongolia's First (1924) Constitution**

Narangerel Sodovsuren

*Academician, Doctor of Laws (Sc.D.).
Ulaanbaatar, Mongolia*

This article examines the content, significance, and historical lessons of the 1924 Constitution of the Mongolian People's Republic - Mongolia's first constitution. The author argues that this constitution held the significance of establishing the constitutional-legal foundations for Mongolia to become an independent and fully sovereign state, as well as for granting its citizens certain defined rights and freedoms. The author also emphasizes that this constitution left a deep and lasting imprint on Mongolia's development through its historical lessons: excessive subjection to the influence of a single country, the decimation of Mongolia's intellectual elite, the suppression of pluralism, and the denial of private property.

[Keywords]

Constitution, 1924 Constitution of the Mongolian People's Republic, Independence, Sovereignty, Human Rights, Freedoms.